

Тыва Республиканың Конституция төлөвилелинин талазы-биле ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РЕФЕРЕНДУМУ МАЙ 6-ДА,

воскресеньеде, болур.
Участоктар
комиссияларының
бажыңнарынга
бадылаашкынар
8 шактан 22 шакка
чедир эртер

РЕФЕРЕНДУМГА УТКУШТУР ХУУСАА БЕТИНДЕ БАДЫЛААРЫ

Референдум данзында кирген хамаатылар ырак болгаш чедери берге черлерде чурттап, май 6-да референдумга киржири берге аларза, бадылаашкынарны 2001 чылдың апрель 21-де эрте эвезте, каш хун иштинде хуусаа бетинде бадылаашкын чепшээрээр. Бадылаашкын чорудар холга ап чорур (көжүл) хаар-жактарың санын референдумнун девискээр комиссиясы тодарадыр, ынчалза-даа 3-тен ашпас болур.

Хуусаа бетинде бадылаашкын чорудар курут хаар-жактарың референдумнун участок комиссияларының кежигүннерин хей нуруузу турда, өске-даа төлөөлгө кижилери турда көртүзөр, оон соонда оларга таңма хап, дуглаар.

Хуусаа бетинде бадылаашкын референдумнун участок комиссияларының бадылаар эргелиг 2-ден эвээш эвес кежигүн чорудар. Олар таңмалаан, бомбалаан хаар-жактарың карандаштан өске документилерни ап алгаш,

сонгукчуларга баар. Референдумнун участок комиссияларының кежигүннери бо ажылды чорудуп турда, референдумнун участок комиссиясының кежигүнү, бадылаар эргелиг 2 кижиге, хайгааракчылар киржири болур.

Хуусаа бетинде бадылаашкын референдумнун участок комиссиясының доктаатканы үеде чорудар, ол дугайын референдумнун кижикчилеринге, болгаш Федералдыг хоойлунун 36 чүүлүнүн 3 пунктузунда айткан кижилерге дыңнаткан турар.

Хуусаа бетинде бадылаан кижилерни бадылаан ай, хүнүн, үе-шагын даныга ыж дөмдөгүзөр. Бир эвес референдум кижикчилерин даңзыдан ушта бижирер документте ат салган болза, оон паспортунун азы ону солаан документиниң серия, номери база бижир.

Сонгур кижиге бээр болотенның арын талазының он талазынга (үстүңгө) референдумнун участок комиссиясының ий кежигүнү ат салыр. Аңаа комиссияның таңмазын

салыр.

Хуусаа бетинде бадылаашкын эрттирген дугайында актыны тургузар. Ол актыны бадылаашкын хааржактары-биле кады шыгжар.

Хуусаа бетинде бадылаашкын доостурга, бюллетень хааржактарында бүгү-ле ажык черлерни дуй хыр-баалаар, референдумнун участок комиссиясының даргазы таңма салыр. Бадылаашкын хааржактарың камгаладыр.

участок комиссиясының секретары хандырар. Хуусаа бетинде бадылаан бюллетеньни хааржактарың референдум эрттирер хүнде болур бадылаашкынарга ажыглап болбас.

Хуусаа бетинде бадылаашкын чоруп турда, референдумнун участок комиссиясы бадылаашкынарның чажыт болурун хандырар, референдум кижикчилеринин тура-соруун хажыдып болбас, бюллетеньнерин, оон учедунуң бүрүн-бүдүн болурун хандырар.

ТР-ниң төп сонгулда комиссиясы.

Тыва Республиканың референдум кижикчилеринге ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиясы Россия Федерациясының Төп сонгулда комиссиясының чепшээржилгезин езугаар 2001 чылдың май 6-да эрттирер кылдыр доктааткан Тыва Республиканың референдумнун белеткээр үеде суртаал ажылын чорудар чурумунун дугайында даразында тайыл-бырын дыңнадып тур.

“Россия Федерациясының хамаатыларының сонгуур эргелеринин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында” Федералдыг хоойлунун (моон ынай — Федералдыг хоойлу дээр) 37 чүүлүн езугаар референдумну эрттирер азы ону эрттиреринге удур дээр, референдумга киржир азы анаа киржиринге удур дээр, хоойлу езугаар хевирлер болгаш хоойлу езугаар методтар барымдаалап, референдумче кирип турар атырыглар дээр азы ол атырыгларга удур дээр суртаал ажылын референдум үезинде хосту-биле чорударын хамаатыларга, хей-ниити каттыжышкынынарынга, политиктиг партияларга хандырып турар.

Оон-биле чергелештир “Тыва Республиканың референдумнун дугайында” Тыва

Республиканың Хоойлузунда референдумнун атырыгларының талазы-биле суртаал ажылын чорударының чурумун таарыштырып турар чүүлдер айттылган. Ындыг болзажок ук байдал референдум дугайында суртаал ажылын Федералдыг хоойлунун негелделерин барымдаалап чорударының, боттарының үзел-бодалдарын хей-ниитиге чедир тайылбырлаарының дугайында информация алырынга болгаш таралдырынга хамаатыларга, хей-ниити каттыжышкынынарынга ол шалтык катпас ужурул.

Хамаатыларның болгаш хей-ниити каттыжышкынынарының айттылган эргелери Федералдыг хоойлунун 42 чүүлүң Россия Федерациясының Президентинин “Митингилерин, кудумчу чыскаалдарын, демонстрацияларын организастаарының болгаш таңнылал туруптар арга-биле негелде кылырының чурумунун дугайында” 1992 чылдың май 25-те № 524 Чарлынга дүшүрүп массалыг суртаал хемчеглерин эрттиреринин аргазы-биле боттанган туруп болур. Оон аңгыда, бистин бодал турары-биле алырга, Федералдыг хоойлунун 43 чүүлүң додарттылган чуруму бол-

гаш негелделерни барымдаалап, суртаал хевирлиг парналга материалдарын үндүрүп болур эргелиг.

Тыва Республиканың Президентинин эгелээшкени-биле холбаштыр референдумну эрттирер кылдыр доктаатканын өөренип көрүшсә, Тыва Республиканың Конституциясының референдумче кирип турар телевилелин дугайын сонгукчуларга тайылбырлаар талазы-биле референдумну эрттиреринин эгелекчизинин ажыл-чорудулгазы Федералдыг хоойлунун 37 чүүлүнүн 5 пунктузунда тодартылган суртаал ажылын чорударында хамаарышкан кызыгаарлаашкынарга таварышпас ужурул, чүге дизе оларын кирип турары Конституция телевилелин утказының дугайын хамаатыларга тайылбырлаар хуульга массалыг информация чепсектерин дамчыштыр күрүнө органның дорт хамааржыр деп бодал турар бис.

Массалыг информация чепсектерин дамчыштыр суртаал ажылын телевилерлиг хевирлерин ажыглаары республиканың хоойлужулгазында көрдүмз.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОНГУЛДА КОМИССИЯСЫ.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 48 (16353)

2001 чылдың апрель 24, вторник

Ат салган шагы 20.20

Садар өртээ 3 рубль.

КУЛЬТУРА БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

ЖУРНАЛИСТЕР КОНФЕРЕН- ЦИЯЗЫ БОЛГАН

Тыва Республика-
ның Журналистер эви-
лининин отчет-сонгул-
далыг конференциязы
болуп эрткен.

Аңаа республиканың
Журналистер эвилелинин
баштаар черинин даргазы
Артык Ховалыг кыска илет-
кел кылгаш, сөөлү чыл-
дарда ажылының дугайында,
журналистеринин социал
камгалааны болгаш профес-
сионал өздүдүзүнүн
айтырыгларына хамаа-
рыштыр кылып чоруттунган
ажылдарын айткан.

Түннелинде Тываның
Журналистер эвилелинин
баштаар черинин ажылын
журналистер багай эвес деп
үнелээ болгаш кол кичээ-
нгейи утландыр ужурул
айтырыгы тодарткан. Ол
дээрже журналисти этика
дугайында айттырдыр.
Илеткелден алырга, Тыва
радионун, “Тувинская прав-
да”нын, ном үндүрер черинин
журналистер эге организа-
циялары иделкейлиг ажил-
дап турары илерээр.

Оон соонда журналистер
ТР-ниң Журналистер эвиле-
лининин чаруу-чургуу-
суна. Бадылаашкынын түн-
нелинде оон даргазынга
“Тыва” Күртпедерия кампа-
ниянын даргазы Роман Тас-
оолду, оон оралакчыларын
“Сылдысчыга” солунун
редактору Александр Шонун,
харысчалыг секретарына
Тыва телевидение-
нин киновидео фондузунун
начальниги, хоочун жур-
налист В. В. Журавлеву

сонгаан. Журналисти этикага
хамаарышкан атырыгларны
сайгарып көөр тускай
комиссияны база сонгаан. Оон
даргазы — О. П. Нанзат-оол
болган, кежигүннери — В. Ф.
Чадамба, Л. Ш. Шойдук, М. М.
Кенин-Лопсан, С. С. Балчыр.

ЧАА ДАРГА

Апрель 20-де Тыва-
ның чогаалчыларының
съезди болуп эрткен.
Элчеглиг хуралында
чогаалчылар чыгып
келгеш, бо нарын үеде
ажыл, амыдыралының
дугайында чуталашкан.

Тываның Чогаалчылар
эвилелинин даргазы А. А.
Даржай аңаа илеткел кылган.
Моон мурунда чылдарда
ышкыч, улуг-биче чогаалдар
сайгарылаачы кылып, хей
үшак эрттирип турбайн, бөгүн
канчаар амыдырап-чурт-
таарыл, кандыг атырыг-
ларже кол кичээ-нгейи ут-
ландырза чогуур дээр чижик-
чүлдүрүн дугайында
чогаалчылар чуталашкан.

Чонун сагыш-сеткилинин
илердикчилери, оон байлак-
шыдыкчылары демниг амы-
дырап-чурттаары, чогаалчы
ат-алдарын, арын-нүүрүн
төлөптүг эдилээр, үеңик
бергезинге чалыңмай, ажил-
даары чутула деп түннелди
үндүргөшөр.

Тываның Чогаалчылар
эвилелинин баштаар черинин
даргазы А. А. Даржай хура-
лын кижикчилеринден ону
эрге-дужаалдан хостар
дугайында дилег кылган. Рес-
публиканың чогаалчылары
Александр Александрови-
чинин ажылынга бедик
үнелди берип, оон ажил-

албан болгаш амы-хууда
летимчезин тодартып-биле
айтып, Тываның алын респу-
ликадан дашкаар-даа чер-
лерге төлөткөн-биле камга-
лап чорутууга чоргаарла-
нып, улаштыр ажилдаарын
саналдап турган.

Түннелинде бадылаашкын
соонда Тываның Чогаалчылар
эвилелинин даргазы Тыва-
ның алдарлыг чогаалчызы
Чермит-оол КУУЛАР сонгу-
турган. Оон оралакчылар
ат-сурагылыг, арга-дуржул-
галыг, чонун ынактыл,
чоргааралын чаалап алган
чогаалчымыс Александр
Даржайын сонгаан.

“ЫРЫ — 2001”

Тыва Республиканың
Культура амыдыралы
болгаш Кызыл кожуун
чагыргазының культу-
ра кидизинин эгелээш-
кени-биле апрельдин 21-
де С. Пюрбю аттыг Улус-
чу чогаалдыг төвүңге
республиканың компо-
зиторларының чаруу-
чургуу-суна амы-
дыралы тураскааткан
“Ыры — 2001” деп ба-
йырлыг кежээ болуп
эрткен.

Е. К. Карелина даргаллаан
хүндүлүг-жюри — С. И. Бадр,
К. О. Ооржак, Н. Ш. Куулар,
М. М. Ховалыг олар компози-
торларның чогаатканы чаруу-
чургуу-суна амы-
дыралы тураскааткан
“Ыры — 2001” деп ба-
йырлыг кежээ болуп
эрткен.

Чогаалчылар чонга
нептерээри баштайгы күү-
седикчиден улуг-биле хамаа-
жыры чугаажок. Ынчангаш
В. Кек-оол аттыг хөгжүм-шии
театрынын артизи Римма
Сарыг-Хуурак, “Саян дагла-
рының аялгалары” ыры
мөөрейинин лауреады Буня
Куулар, ол-ла мөөрейинин
Дээди шаңналы (Гран-при)
эдилекчизи Станислав Ирил,
аянык ыраажылар Байлак
Хертек, Мерген Иргит база
“Чыгыттайын чалгылар” ыры
мөөрейинин тилекчизи
Ульяна Хертек олар бүтү арга-
дуржулганын ажыглап, чаруу-
чургуу-суна амы-
дыралы тураскааткан
кежээ ирлаан.

Чогаалчылар чонга
нептерээри баштайгы күү-
седикчиден улуг-биле хамаа-
жыры чугаажок. Ынчангаш
В. Кек-оол аттыг хөгжүм-шии
театрынын артизи Римма
Сарыг-Хуурак, “Саян дагла-
рының аялгалары” ыры
мөөрейинин лауреады Буня
Куулар, ол-ла мөөрейинин
Дээди шаңналы (Гран-при)
эдилекчизи Станислав Ирил,
аянык ыраажылар Байлак
Хертек, Мерген Иргит база
“Чыгыттайын чалгылар” ыры
мөөрейинин тилекчизи
Ульяна Хертек олар бүтү арга-
дуржулганын ажыглап, чаруу-
чургуу-суна амы-
дыралы тураскааткан
кежээ ирлаан.

Чогаалчылар чонга
нептерээри баштайгы күү-
седикчиден улуг-биле хамаа-
жыры чугаажок. Ынчангаш
В. Кек-оол аттыг хөгжүм-шии
театрынын артизи Римма
Сарыг-Хуурак, “Саян дагла-
рының аялгалары” ыры
мөөрейинин лауреады Буня
Куулар, ол-ла мөөрейинин
Дээди шаңналы (Гран-при)
эдилекчизи Станислав Ирил,
аянык ыраажылар Байлак
Хертек, Мерген Иргит база
“Чыгыттайын чалгылар” ыры
мөөрейинин тилекчизи
Ульяна Хертек олар бүтү арга-
дуржулганын ажыглап, чаруу-
чургуу-суна амы-
дыралы тураскааткан
кежээ ирлаан.

ЮБИЛЕЙН БАЙЫРЛААН

Тываның Күрүнө уи-
верситетинин фило-
логия факультетинин
студентилери болгаш
башкылары Тываның
сураглыг чогаалчыла-
рының бирээзи Э. Л.
Донгактын 60 харлаанын
таварыштыр оон чога-
алчы ажил-ижинге
тураскааткан неделяны
эрттирген.

Элүард Пундуповичинин
чогаалдарына уран номчул-
ганын, оон алган үзүндү-
лерден тургускан шилеринин
база хана солуннарын мөө-
рейлери болган. Мөөрейлер-
нин түннелин үндүргөн

байырлыг ужуражылгага
ТР-ниң Чазак Баштыгының
оралакчызы Ч. Ч.Д. Ондар,
чогаалчылар Ч. Ч. Куулар,
А. А. Даржай, Өвүр кожуун
чагыргазынын даргазы
А. С. Куулар болгаш ТКУ-
нун профессор Д. С.
Куулар олар киржип, юби-
лярга чыгып, чымчак сөс-
терин сөглөп, чогаалчы
чедешишкенини күзээр.

Машина турган
болза, оон бүтү кезектерин
чазып, чичерлеп, элпек-
кошканы ышкыч улуг
ажыл-херекти Э. Л.
Донгактын чогаалдарына
хамаарыштыр кылган-дыр
силер. Оон чогаалдары
кижилерин сагыш-сет-
килинге дээр, амыдыралын
чутула атырыгларын ке-
дүрүп турарының керечи
ол ышкыч — деп, сту-
дентилеринин неделя иш-
тинде кылып келген ажи-
лынга база чогаалчының
ажылынга бедик үнелди
А. А. Даржай берген.

Мөөрейлерин түнне-
линде бөлүктөр аразына
эң-не хей саны алгаш, 2-ги
курстун 1-ги бөлүүнүн
студентилери тилекчи
болуп, шаңналынга семис
хойун алгаштар (башкызы
К. В. Доржу). Ийги чери
5-ки курстун 1-ги бөлүү
(А. М. Күжүгет), үшкү чери
3-кү курстун 1-ги бөлүү
(Е. Л. Иргит) алгаш, 300-300
рубль болгаш өске-даа суй
белектерин алып аас-
кежиктирген болганар. Хей
саныг өске шаңналардан
ангыда, автор боду тускай
шаңналарны база эң-не
идекейлиг студентилерге
тыыскаан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Уруглар, чоруунар чогузун!

ШАЛЫПКЫН БЕЛЕТКЭЭШ, АЪТКАРГАН

Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазак кадык кошкак
болгаш П-Ш дугаар болустун инвалит уругларын эмгээр
база оларын кадыкшылын экижидерин язы-буру курорт
черлеринге чорудар талазы-биле 2001-2003 чылдын тускай
программанын хүлээп алган. Ындыг программаны хүлээп
алырының чутулазынын дугайында атырыгы ТР-ниң
Калдык камгала, Күш-ажыл амыралы, республиканың
албан камгаладылгалыг болгаш социал камгалап фондузу,
Өөрөшдө яамызы дээр база өске-даа ажил-агый черлери
кирген.

Бо чутула программаны
хүлээп алган соонда, оон
ажылдышкыны эгелээн. Ва-
рык 7 хонуктун дүргүзүндө
эмчи шинчилгезинин доку-
ментилерин белеткээш, ап-
рель 21-де Абакан хоорайдан
Москваже бир-ле дугаар 58

кижини “Орлово” санато-
рийже эмгээшкенин эрттир-
бишпаан, дыштандырып чо-
руткан. Оларын 48-и 4-тен 14
хар чедир назылыг уруглар,
арткаллары — аары уругла-
рын эдерткен авалар болгаш
оларны үдөп чедирер кижиге

лер-дыр.

Ук программаның дүрү-
мүңе көрдүнгени болза кол-
дунда чус-дамыр, тыныш
органнары, ижин-баар, чигир
аарыгылыг, нерв системазы
кошкак уругларын кадыкын
экижидер көрдүнгөн. Ын-
чангаш аарыг уруг бүрүзү
эмчи шинчилгезин эртер,
эмчилерге диагнозуң
тургустурар.

Иитизиле-биле бо чылын 5
сезонда шупту 344 кижиге
путьканы берген, оон өртээ
5.532.200 рубль. Бир дугаар
чоруткан улустун чүгө
чангыс талазынын оруунун
өртөөн республиканың Со-

циал камгалап фондузу (С. Б.
Маады) төлээр. Ынчангаш
путьканын баарының
өртээ халас, чүгө демир кээ-
ринин оруун боттары хары-
лаар. Уругларга 1 путьканын
өртээ 9 муң рубль. Ол путька-
биле баргаш, кандыг-даа хы-
налданы эрткеш, эмгээш-
кенин алып. Иези-биле кады
чоран бичи уругтун путька-
зынын өртээ 21 муң рубль.

Тыва Республиканың Пре-
зидентинин Ш. Д. Ооржак ин-
валид болгаш кадык кошкак
уругларын кадыкшылын
экижидип, оларын келир
үеде амыдырал байдалына
бүтү-ле сагыш салышкын-

нарын чорудуп турары
өөрүнүг. Ол талазы-биле
хүлээп алган программаның
херек кырында ботта-
нышкыны эгелээн. Бирги
сезонда “Орлово” курортунче
чоруткан кадык кошкак
уругларын Тыва Республи-
каның Калдык камгалап, эм
болгаш техниктиг ханды-
рылга яамызынын кол пе-
диатр эмчизи Александр Сюр-
ооловна Ондар кыска үениң
иштинде эмгелеп белеткээш,
узуң орукке аъткарып үдөп
чоруткан. Уругларын чоруу
чогунтур-ла болзуна.

Чыгысмаа МОНГУШ.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ӨМҮНЭЭЗИНДЕН ШИИТПИР

Тыва Республиканың Дээди суду даргалачы Ч. Д.
Сайын-Белектиң, секретары И. Ю. Поскурянның составы-
биле база прокурор С. О. Монгуштуң юриспруденци-биле
Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыр
референдум эрттирер дугайында Тыва Республиканың
Президентинин саналын болгаш “Тыва Республиканың
чаа Конституциязын хүлээп алыр талазы-биле
референдумну эрттирер дугайында” Тыва Республи-
каның Дээди Хуралынын /парламентизинин/ 2001 чылдың
февраль 28-те № 975 доктаалын хоойлуга дүшпөс деп
хүлээп көөр дугайында Экер-оол Маринович Манчынның
хомудалынын талазы-биле негелде-херээн Кызыл хоорай-
га 2001 чылдың апрель 23-те ажык суд хуралына чута-
лашкып көргөн.

РСФСР-ниң ЧКЧ-нын
203 чүүлүн удуртууга бол-
дургаш, судтун ШИИТ-
ПИРЛЭНИ БОЛЗА:

Тыва Республиканын
чаа Конституциязын хү-
лээп алыр талазы-биле
референдум эрттирер
дугайында Тыва Респу-
бликаның Президентинин
саналын болгаш “Тыва
Республиканын чаа Кон-
ституциязын хүлээп алыр
талазы-биле Тыва Рес-
публиканың референду-
мун эрттирер дугайында”
Тыва Республиканың Дээ-

ди Хуралынын /парла-
ментизинин/ 2001 чылдың
февраль 28-те № 975 док-
таалын хоойлуга дүшпөс
деп хүлээп көөр дугайында
Экер-оол Маринович Ман-
чынның хомудалынын ханды-
рарындан ойталаар.

Бо шийтирер ону чар-
лаан үеде эгелеп, дораан
куштуг болур, аңаа хому-
даар-даа, удурулар-даа
эрге турбас.

Шийтирер 2001 чыл-
дын апрель 26-да долузу-
биле шийтирлээр.

Даргалачы Ч. САЙЫН-БЕЛЕК.
Секретары И. ПОСКУРЯН.

“ШЫН” солунунун шаңналы дээр

Ада-чурттуң Улуг
дайынынга төөгүлүг
Тиителгениң 56 чыл
ою чоокшулап орап.

Оон-биле холбаш-
тыр “Шын” солунун
шаңналы дээр чыл
бүрүдө эртер ТЫВА
ХҮРЕШ маргылдаа-
зын номчукчулар чет-
тикпейн манап турары
чугаажок.

Бо улуг байырлапта
тураскааткан тыва
хүреш маргылдаазы
МАЙ 9-та хүндүс-
күнүн 13 шакта

“ХҮРЕШ”
СТАДИОНГА эгелээ-
рин солунун реда-
кциязы дыңнадып тур.
Аңаа республиканың
кожуунарының
болгаш найысылал-

дың мөгелери кир-
жир. Ол хүн шийиндек
128 мөгө күжүн ше-
нежир.

“Шынның” шаң-

налы дээр хүреш
маргылдаазыңче ты-
ва хүрешке сонуур-
галдыг бүтү-ле чонну
чаладыбыс.

САГЫП ЧУРТТААР ХОЙЛУВУС

Казыргының эгези

камгалалының талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажы-лы дээш «Тыва Республи-каның алдарлыг ажилдак-чызы» хүндүлүг атты Тожу-кужуунда чоңну ажылга хаа-ра тудар төптүң директору Капитолина Николаевна ПОЛТАВЦЕВАГА тыыскаан.

Тыва Республиканың
Президентизиниң Хүндүлел
бийижи-биле чонну ажылга
хаара тудар федералдыг
күрүнениң албанының Тыва

Республика талазы-биле департаментизиниң кол специализи **Бай-Белек Мазылаевич ИРГИТТИ** шаңнаан.

Тыва Республиканың референдумунуң
талазы-биле Тыва Республиканың
девискээринге ырак болгаш чедери берге
черлерге бадылаашкынны хуусаа бетинде
чорудар дугайында

Хамаатыларының референдумга киржири конституция эзугар эгерлерин хандыр сорулга-биле база Россия Федерациязынын Конституциязынын 32 чуулгунун 2 кеэзиге, "Россия Федерациязынын хамаатыларынын сонгуур эгерлеринин кол магадылалдарынын болгаш референдумга киржири эгерлер дугайында" Федералдык хоойлуунун 83 чуулгунун 6 пунктузунга, Тыва Республиканын Конституциязынын 39 чуулгунга, "Тыва Республиканын референдумунун дугайында" Тыва Республиканын Хоойлуунун 1, 2 чуулдеринге, "Тыва Республиканын Топ сонгулда комиссиязынын дугайында" Тыва Республиканын Хоойлуунун 9 чуулгунун 2 пунктузунга, "Бадылаашкыны хуу-саа бетинде чорудар талазы-биле Тыва Республиканын девискээринде чедери берге болгаш ырак черлерин даңдызынын дугайында" Тыва Республиканын Хоойлузунга үндүзүлээш, а ол шыкш Тыва Республиканын Эдди судунун 2001 чылдын апрель 10-да шийитпирин өөренни көр-бушаан, Тыва Республиканын Топ сонгулда комиссиязынын **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканын девискээринде чедери берге болгаш ырак черлерге Тыва Республиканын референдумун эрттирер талазы-биле бадылаашкыны хуусаа бетинде чорудар дугайында шийтип хуулаз алгырынга чөпшээрелди Тыва Республиканын референдумунун девискээр комиссияларынга 2001 чылдын апрель 21-ден эзелеп бээр.

2. Тыва Республиканын Топ сонгулда комиссиязынын "Тыва Республиканын референдумун бөлөктөөр болгаш эрттирер талазы-биле кол хемчеглерин Календарлык планынын дугайында" Тыва Республиканын Топ сонгулда комиссиязынын 2001 чылдын март 6-да Но 54/240 доктаалынга өскерилгелер кирир дугайында" 2001 чылдын апрель 13-те №61/275 доктаалын күш чок болдулар.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

2001 чылдың апрель 19 №62/277 Кызыл хоорай

кожуун девискээр комиссия-
зын бадылаар эргелиг 9
кежигнүт дараазинда со-
ставтыг кылдыр тургузар:

Борисов Алексей Ген-
надьевич — Тадцы кожуунун
куртеххайгаарал инспекция-
зынчың начальниги, аялдан-
туур черинден депшиктен;

Морозова Галина Степа-
овна — пенсия фондузунун
төлзөлөттүргөн кижизи,
аялдан туур черинден деп-
шиктен;

Маадыр-оол Оюма Иван-овна — Танды кожуунун иштиги херектер килдизинин байысаакчызы, а жылдап тудар черинден депшиткен;

Нурзат Урана Монгуш-евна — Танды кожуунун чонну ажилга хаара тудар төптүң директору, а жылдап тудар чоринден депшиткен;

Ооржак Оксана Узтовна — Танды кожуун чагырганын килдис эргелекчизи. ажилдал турар черинден депшиткен;

Сапрыкина Людмила Ивановна — водоканалдын дежурный машинизи, ФКП-нин девискээр каттыжышы кынындан депшиткен;

Сарылдай Иван Евсеевич —

— Социал дуза төвүнүн килдиси эргелекчизи, аялдан турар черинден депшиткен;

Семенова Нина Ивановна — Дүрген суму чагырга даргазының оралакчызы, аялдан турар черинден депшиткен;

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын солуннарға" парлаар.

Тыва Республиканың Төс
соңгулда комиссиязының
даргазы Н. А. ОНДАР.
Тыва Республиканың Төс
соңгулда комиссиязының
секретары Л. Ы. КАРА
САЛ.

ке чедир доозар деп сорулга салдыгган турган (сөөлүндө барып ук хуусааны сонгаарлаткан). Төлевилди ноябрының төнчүзүндө солун, сеткүүлге парлаан. Оппозиция ук төлевилетди ССРЗ-нің бустуу-буураашкыныч, капиталисчи бүдүрүлгө харылзааларының тергидилеиче угганган документ кылып

Улсын анхны документ хандыг үнэлсэн. 1991 чылдың июнь 12-де болуп эрткен президент соңгулдаларында Тываның соңгукчуларының чүггө 13 хуузу Б. Н. Ельцин дээш бадылаанын маңаа каксы демдеглексем.

Ол хүйнeрдe, тoдaргaй-лaгpа, 1990 чылдың октябрь 19-гa, 7 кoрдaкчының aзыл-лa мeнi РФКП-нiң Рeскo-мун идeoлoгия тaлaзы-билe сeкрeтaрынгa coдгaан. Ол-лa дoрaан Кoнституция тaлaзы-билe aжыл-хeмчeгeлeржe шымшым кирипкeн мeн. Хeвирeттинип тургустунгaн суртaалчы бөлүктeринц кeжигитинeри нoябрын 27-дeн 30-гe чeдир бeзин 93 кoллeктивe aжылдaд, 4 муң aжыл кижини oртунзунгa суртaал-

ажылын чоруткан. Декабрынын 12-14 хүннереиде "Тувинская правда" болгаш "Шын солуннарға Конституцияның ийи телелинели, а ол ышак мээң "Удурланыхкак төлөилелдер" деп чүүлүмү арлаан болгаш оларның чон ортузунга таныштырылганын калбаа-биле эгелзэн.

1991-1992 чылдарда база 1993 чылдың октябрға чедир Б. Н. Ельцин чаа Конституцияны хүрээд адыры-биле

халдсан хүснэгт ажлын өмнө хоолхашан чүткүүл соксатан болгаш ону бурунгаарладьдын оралдшаан. Ажыбиле чугалаагар, ол үеде Конституция дугайнда бодаар-даа харык чок турган, чүге дизе Президент дүлгүлгези дээш демисел эгэлээн. РСФСР-ниң Дээди Советинг депутаттарының хей кезии база оролакчы президент А.Рухкой Б. Н. Ельцинге ажык биле удурданын

1993 чылдың октябрыда парламентини боолал, оон соонда ону таратканының соонда, РФ-тиң чаа Конституциянын күлүзгө алгырыга ажыагыттынып, Б.Н.Ельцинниң улуг күрүнесинде үзөл-чүткүлүнүң мурункуда шалта-раазынынар буступ дүшкөн.

“Демократиядан” эзирешкишиң, бот-догунаашкың-

ИГЕН ҮЯІ

амыдыралыыс он экижий
бербес. Тыла чоңуну "деминги
сааскан теве тудуп чир" деп
мерген домаа, амгы үеде
медерелен үнүп турар. Чер-
чуртуңга чүдүп чоораан эки
чанкылдыг чоңуустун амгы
үеде тоомча чок чорукка
алып чоруррунун бир чыла-
гааны ыдыла шыккан. Шүптү
чүвө багай дээрге шынга
дүүшүп, "чырык" чүүлдөр
он-даа хөй, ыңчылта-даа улут
акты бичи чара басып турары
харааданчыг.

Бо чорук хевээр арткан болганда, арга-арыг өрттөргөнийң "ушкажыр" чоруу ында ушкаш. Сайгарлыр чорукка удур эвес мен, чүтле ол сайгарлыкчы ажилдары арга-арыг "калаларчыларындан" аи-

Ийиде, чер-черлерде ча-
гыргалар база өске-даа ча-
маарылгалыг адырлар тускай-
саныг акшалар чылдызды
чыл санында чорудары күзен-
чиг, база-ла чадашкан айты-
рыг чүве, ол талазы-биле тус-
черинч төлээлик-чир урал-
дары "деңизин" эки талазын

бодумнун эктимге ожаап эрткен мен.

Ниитизи-биле алыр чүве болза, ТР-ниң Конституциязы бодунун амыдыралчы арга-шинээн көргүскен. Оон үндешининге республиканын хей

националдыг чонунуң эржажактарың камалаан, нийтледилн болгаш куруениң ажил-чорудулганызын аңгы-аңгы адырларын таарыштырып туруа хоойлунары база хоойлуудулуга-нормативтиг актыларны хүлээп апкелген.

Чурттуң Үндэсн Хоойлу-зун онзагай, тускайлан үе-байсалдарда ажилдап кылып, хүлээп алган болгаш Россия Федерациязының 89 субъектизинин 63-үүн Конституцияларында РФ-тин Конституциязы-биле карышкак чүүлдерин бары илереп келген.

Ындыг болгонда Федерацияныг болгаш он субъектилеринин Үндэсн Хоой-

лугарын чүүлдештирелиниңчү эргежескү чугулазының аялы- тынчыгайга көдүрүп келген болбай аан. Бистиңиниң хамаараыштыр алдыга, уку ажыл Тува Республиканыңичи чоңунаа Уруг Хуралыныңичи (сездиизини) I чыгыжыныңичи үлүгүнө оонашкан. Улуг Хуралче сонгудларга 1995 чылдың декабрь 17-де болуптуз эрткен. Оон баштайгы хура- лын 1996 чылдын март 21-де ээртирген.

ТР-иниң Дээди Хуралыныңичи баргазы К. А. Бичелдейиниңичи доолазас оон хүрэселейиниңичи күженишкиниңичи ачындаандарга туура Умтал учурдагы бил-

дугуй туржук, ух-нуң оңдунмес, кандыг-даа эргелер чок, анаа-ла бедик эт астын-ган орган апарган. Оң Даргазы ТР-ниң Улуг Хуралын чыылдырар туржук, УХ-нуң хуралдарына илеткелчи болуп эргези чок. ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (сез-дизинин) дугайында база оң Регламентизиниң дугайында Хоюулар дугуй органнын хоң

Былдыг чүүлүд эскерип кааш, 1996 чылдың январь 12-де Улуг Хуралдың I хуралын эрттеринин талазы-биле саналды К. А. Бичелдейнин адынга кирип, а февраль 8-те Улуг Хуралдың 12 чектиг нунүгү ТР-ниң Дээди Хуралында кыйгырыны органиастаан.

мен. Бо хөдәлишкіннерден эгелеп база Улуг Хуралдын кижигүннериниң негелделиги туружунуң ачызында "Тыва Республиканың чонунуң Улут Хуралынын (съездизиниң)

Улуг Хураалцын I чөлөөжийн бүрэн эргэлериийн хуусаазы 2 чыл-биле кызыгаарлаттыгган чүве болганда оон үнэй

А РФ-тин Президент Административиянын Удрукчузу В. В. Юмашевтин 1997 чылдың октябрь 23-те чоруткан кагазын барымдаалаар чүве болза, Россиянын болгаш Тыванын Конституцияларынын аразында ам-даа 24 карышкак артык болуп турар.

ТР-нің Президентиси Ш.Д. саң-хөө талазы-биле аар-

Саң-хөө талазы-биле аар-саламы-ла холчок. Канчаарга-даа хей-хой адырларда ТР-ниң Чазааның ажил-ижи-каптаптар турар дужаашка аппараты тудар апарар ыш-кажыл. Амгы үениң байдалын алыр чүве болза, ТР-ниң Президентинин эрге-дужаалы биегиз укур-утказын чидир-ген, аана-ла бедик ат апарган. Ол прокуратура, суд болгаш еске-даа федералдыг албан-ура, республиканың де-вис-кээрине турар муниципал-дыг түргүзүлгүлү маамары-тыр боттуг салдар чедирер, чагырыр-дужаалык дег арга-шинек чок апарган. Бир өсө-Тывага президент эрге-ду-жаалын арттырар чүве болза, ындыг чүүл федералдыг ор-ганнарага карак айттырар, «сидерин президентинер

бар-ла болгай, ындыг бол-
ганда ол хамьж айттыг-
ларны шийтгирлээн" дээр
хөөнөрни тгылдыларны
чугаажо. Амынчар ал көөр
чүвө болза, девискээрлерде
президент эрге-дужаалы
чуртун иштине күрүнэ эрге-
чүгэргэзгынн чадаларынга
дүүшгэйи туур.

Өскө девискээрлерде
ышкыш, Тыва Республикага
база быжыг, харысгалгыг
чүгүскөи эрге-чагырга хөре-
күлө ынчан эрге-чагырга
ажылдакчылары улус-чонуну
эрге-ажын-биле холбашкан

Дозур-оол ТИНМЕЙ,
Экономика эртемнэрийн

кандидады.

ӨРТТЕНГЕН ҮЯШ КАТАП НОГААРАРБАС...

хоорулбас кижигүннери таң-
ныл, одакы, чапачы дээх
кыжиктег эштерге шалын-
телевир көрдүмөстөзүн,
чыкшас еске-даа херек учу-
луг чүүлдөргө база көрдү-
мөстөзүн-биле эвээш-бичи-
тылтынын туруп орутгалар о-
бүткүч чырыгдаттынны туруп
Мындыг байдалдын учурун-
дан сонугурагылыс чүглө-
"тынныч" чуртаары-биле өй-
лөшкөн. Кылган ажилдары-
выстың чырыгдалдары орутгал-
дар кирибейн туруп. Кожуу-
девискээри еске күрүнө-биле
кызыгаарлашкан болгандар
улуг-улуг өрттер кий чурт-
аразынга чөрүлдөзөли тур-
гүзүп болуп, амгы деле мар-

оору ышкаш аан, ыччангаш харысылар оон-даа улуг деп болуу. Эрткен чылын кандай даашыңның, хаттай хүннөрүн хары утда үш галадан өөскээни эртер, кожуун девискээринде де мындай-ла ховар ыяш пештен бүткен агаралың төндүр "чиген" деп болуу. Тоолуукаар, динизээр кол черлер узуткатынган, чүс-даа чылдар эртерге, ол черлер турган ышкаш катап тургустунас, чүс дие черниң эколугу байдалы өскерилген агаар-бойдус биезги ышкаш өзүндө таарымча чок апарганы-биле ол черлер үн чок үнүштөр-биле моон сонгаар чаартынар апар.

Арай боорда вертолет
ужуп кээрге, хол даян, он хире
санныг белеткел чок кижиге
лерни буу-хаа чыып, кандыг
даа удуртулга чокка олурткаш
ерт болган черже чорудуптар
олары ол "селгүүстээшкин-
ден" ол-ла хүн маңнажып чана-

бүгү талаалыг кижизиндигле-
зинге, эртем-билиг, культу-
ра болгаш спортту сайызгадым
нөпөрдөдиринге, чаа чачыл-
дар болгаш эзулалдарга анык
эк-скенини, өзүп орас сал-
галдары өөредиринге, күш-
жылдызды мурунакчы арга-ду-
гулжазын сурталдап, амгы-
рыноктуң нарын айтырыг-
ларын чогулмалыг шийтириг-
лэринге, ө-бүтүңи чылды на-
рын айтырышларын ачып эр-
теринге кыткыр келген үптү-
хууздун бедии-биле үнелер
чоруру мен.

"Шын" — бистин башкы-
сурталчылыз, сүмөлөкчызы,
идегиелыи, ынакчылыгызы,
чоорааралыгы, көөр караавы-
здырлар кулаавыс-тыр!

Чылдан чылче солунуну
чогаадилчыл коллективти чаа
солун эгелээшкиннерни дилеп-
чыл, номчулуп болурун чеди-
алыр дээт, карак кызыл ажил-
дар туварын эскербес арга-
жол! Хөөредин мактаас мен
шынап-ап, "Шын" солунуну
күн-а-жылчыл коллективти чо-

гаадмын дилээжинд, ынгачнаа "Шыга" чон ынак, "Шыган" үгэлээр, "Шынгын" хей хай чагдыл ал турар деп бэлч мөн.

Үгүлчү чон аразынга ажылдап чоран: болгаш, тыва черимин ажыл-ишчи чонунун дугайында элзэн хей шүдүктери, кожумактары, йе-рээтлери бижип, оон кезек чамдылзын республика солук нарынче чорудуп келдим.

"Пыг" солун үенин кече-даа берге байдалыны турга, тыва чонун өгүлө, күш-ажылчы коллективтеринге доктаамал

Адыг-оол НАПТАЙ-ООЛ.
Сүт-Хөл кожуун.

1. Референдумнун Танды

МАЛДЫГ БОЛУР ДИЗИНЕРЗЕ...

Мал болгаш куштар садып алыры-биле республиканың лизинг фондузун Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынга тургузар дугайында Тыва Республиканың Чазаа доктаалды хүлээп алган турган. Ону үндүргениниң кол сорулгазы — республиканың көдээ суурларының чоңунун дузалал ажил-агыйларынга мал бакын өстүрер болгаш оң продукциязын көвүдедири болур.

Ук доктаалда айтып турары болза мал садып алыры-биле республиканың лизинг фондузун ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынга ТР-ниң хөгжүлдө бюджетиниң хөрөңгизиниң күсүл-биле тургузар. Лизинг фондузунун акша-хөрөңгизин ажил-агыйларын талазы-биле хыналда комиссиязын болгаш лизинг фондузундан үндүрүп бээр саң-хөөнүн канчаар алырының Чурумун бадылаан.

Мал садып алыры-биле лизинг фондузундан чээли акша бээриниң чурумун дараазында чүүлдер өзүгаар кылырын айткан (кызыра тайылбырлаан).

Лизинг фондузун ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынга тургузар. Оон кол дөзү Тыва Республиканың хөгжүлдө бюджетке болур. Ол хөрөңгизин хууда дузалал ажил-агыйлыг болгаш мал продукциязын бүдүрүп алыр-даар күзүлдүг кижилерге (мал тудар кайа-хораады белең, малынга белекелеп алган чөмчү), дедир эгидип төлөөр кылдыр бээр. Лизинг хөрөңгизин лизинг фондузун агар санынга мөөнөп чыгыр болгаш ону тускай

көрдүнгөн сорулгазын өзүгаар чурумга дүүштүр шыңгы ажиллаар.

Чээли алырда, мал продукциязын аттарының даңзын тодарадир. Ону лизинг фондузунун баштаар чери, уксаажылдыг каттыжышкыны база көдээ бараан бүдүрүкчүлери-биле керээ чарган тус чер эргелелдери тургузар.

Лизинг фондузунун акша-хөрөңгизин ажил-агыйларын дугайында хыналда комиссиязын талазы-биле фондузун баштаар чери чээли алычкылары-биле лизинг керээзин болгаш продукция дужаар кижилер-биле керээ чарар. Чээли алычкыларын дужаар продукциязын күрүнениң уксаажылдыг каттыжышкыны азы өске-даа бүдүрүлгелер таварыштыр организастаар.

Лизинг фондузунда кирген телерилер дараазында чаа операцияларны чорударыга ажиллаттынар. Лизинг фондузунун бир дугаар далывы-биле нийти көмүздүң 10 хуузу төлөөр. Артан түнү дугурушкан керээ өзүгаар 3 чылдың дугузунда төлөөр.

Лизинг фондузунун акша-хөрөңгизин ажил-агыйларын

талазы-биле Тыва Республиканың Чазаанда хыналда комиссиязы дузалал ажил-агыйлыг болгаш мал продукциязын бүдүрер талазы-биле соңуургалдыг, күзүлдүг кижилерге чээли алыры-биле конкурсту чарлаар. База ол ышкаш лизинг фондузун-биле керээ чарар кандидаттарларын шишир болгаш бадылаар (тургузар).

Фондузун баштаар чери квартал санында айың 15-тен орайтаптай, акша-хөрөңгизин ажил-агыйларын дугайында отчедун хыналда комиссиязын илеткээр. Бир эвес чогуур сорулгазы-биле ажил-агыйларын болза, ол акшаны хаавыргаш, лизинг фондузунче дедир эгидер.

Республиканың лизинг фондузундан мал болгаш куштар садып алыры-биле чээли керээзиниң болгаш конкурсу дугайында Дүрүмү бадылаарын дугайында Тыва Республиканың Чазаа доктаалды база үндүргөн.

Мал садып алыры-биле республиканың лизинг фондузундан акша-хөрөңгизин алыр кижилерин аразынга конкурстун дүрүмүнде дараазында чүүлдерни киригден (кызыра тайылбырлаан).

Дүрүмүн кол-ла чүүлү — күрүнө чээлиниң алыр кижилерин аразынга конкурсу эртериниң чурумун тодарадир. Чээли алгаш, ону чогуур сорулгазы-биле ажил-агыйларын хынаар комиссияны тургузган. Ол комиссия 12 кижиден тургустунган. Комис-

сиянын даргазы Лариса Сынаева Монгуш — ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызынын сайдынын хүлээлгезин күүседип турар.

Комиссиянын шиитпирин протокол-биле тургузар болгаш аңаа бүтү кижилер аттары салыр. Конкурсу эртериниң дугайында дыйнадыгны конкурстун чарлаттыгдан хүнүнден 30 хонук бурунгаар дыйнадыр.

Билдиришкени киригден хүнден эгелээш, комиссия кордакчы бүрүзүн чээли акша алырынын чуруму-биле таныштырар.

Күш-ажыл кылып турар кижилерни конкурсука киригден, оларнын малының кайаазын, малга чирти кылдыр белекелеп алган чөмчү көр. База ол ышкаш суурун чыгарга черинден чээлиниң төлөп шыдаар шинээ бар деп бадыткалы, 2 дагдыныкчы база мал малдаар күзүлүн барымдалап көөр.

Бир эвес кордакчыларын конкурстун негелдизинге дүүштүр кылган документиниң кайы-бирээни чок азы шин эвес болза, конкурсука кирбес.

Комиссия кордакчыларын киригден билдиришкени киригден болгаш документиниң көргөш, оларнын аразында он-не белекелдиг, күзүлдүг кандидаттарларын комиссиянын шиитпиринче киригден.

Дүрүмде өске-даа чүүлдерни айткан.

Чимисмаа МОНГУШ
долчулаан.

Санал Бар черде Бар

Теве деп мал Тывада барла черде бар. Ону бири бис. Тевени чангыс черге бөлүкчү, чып, бажы өстүрер деп шиитпир үнген дээр, дыка хойну болдум.

Бо малга хамаарыштыр, бир талазында, чамдык даргалар чазыттылар ышкаш ийин. Ийинде, олар дыка хойну уттуглар. Чүте дие кончу берге уелери акшалыг кижилер бибиен барган, а акша-тегерик чок улуска ол үе дыка берге турган.

Садылгарда аш-чем, идик-хөп аймаа эвээш, кижилер санына 1-1 кижилер, макарон кылыгы, крупалар талоннары, саван бээр, көдээ ажил-агый утундуган чылдарда амдылган сыр дедир өскерилген турган. Ол кончу берге уеде малчылар дыка-ла хойну "дайнал" алган болдур ийин. Чылгы, теве малдын бажын чидирбес кижилер база бар. Олар дээрге маа-дылардыр.

Ынчангаш теве мал төрөөн черлеринге турзун, ону төрүлдү азырап, оон аажы-чанын бири, ажилдап чорутуу, тевени ам-даа азыраар күзүлдүг кижилер улам сайыратсын деп болаар-дыр мен.

Өскээр чугаалаарга, чангыс черге чыгайын, а харын-даа Эрзиния, Баж-Колдун болгаш оон-да өске черлерде тевежилерге улам дам көвүдери өстүрер сорулга-биле тус-тус дузаны көргүзүр болза эки деп санаар мен.

Мария ТЮЛЮШ.
Шагаан-Арыг хоорай.

АЖЫКТЫГ КИЧЭЭЛДЕР

Кызыл хоорайнын Көк-Тей ортукмак школаның тыва дыл башкылары чылдың республиканың башкыларына ажык кичээлдерни эртертери чачыл алганын. Башкылар анык-бүрү аргаларын, техниктиг дериг-херекселдерни болгаш көргүзүп материалдарын билдиргаш ажиллап турар. Бо уадада кичээлдерниң утка-шынар деңгели кончу бектик-тир деп, курстун дынакчылары уелелдиг берген. Ылангыч Роза Кара-оолуна Хертектин өөреникчилериниң дыл-домаа сайзырагаш, кичээлге киржилгези идекпейлиг, боттарың бодалын илередип шыдаарын башкылар демдеглээр. Курстарың дынакчылары кичээлдерден дыка хой ажыктыг чүүлдерни билдиргаш болгаш солун кичээлдерни эртертирген башкыларга чиртегенин илередип, Р. К. Хертег, А. А. Солдун, А. А. Кууларын ажилынын нийти болуш 5 демдекке уелээш.

Роза ХЕРТЕГ, Көк-Тей ортукмак школаның тыва дыл методкаатчы-жылышкыны дараагы.

САГЫШ ЧАЗААР СӨЗҮҢ КАЙЫЛ?

Солун — бижикчи — чогаал

"Шынга" чагаалар хүнүн-не көзүп турар, оларнын көвей кезинде шүлүктөр болур. Номчукчуларымыска каш-даа катап дыңнаткан бис: бөгүндө шүлүккө негелде шынгыраан. Ынчангаш оларнын барык ийини бири архивтеттирип турар. Автор бүрүзүңге хууда харыы бээр болдунмас — шүлүк бижип шөпөп чорурларнын саны оранчок хой. Солун арынга парлааттымааны дээрле-ле шүлүк кошсак болган-дыр азы чырыкче үнмөс болган-дыр деп билеп алыры чугула.

Чогаал, шүлүккө хамаарыштыр нийтизи-биле чугаалаарга мындыг: бөгүнгү амдыралдын салдары кижилерин сагыш-чүрээңге яны-бүрү бодалдарын хайныгыштыр турар, ол сеткилин олар саазыга бижип илередир. Хой кижилер "шүлүктөп" турар. Ынчалза-даа шүлүк бижир салым-чаянныглар дыка ховар болганын ол ажилдар чырык көрбейн турар. Прозага хамаарыштыр база-ла ыңдыг. Кижилериниң сагыш-сеткилге дегбес, хөлзөтпөс, номчуугаа аар, төмөс, өөредилгеп оңа утка чок чугаалар болгулаар.

Бөгүнгү шүлүктөр сайгарылгазын Тываның база

Багыт-оол Байкарааның "Дураң улуу ыңдыг сен бе?" деп шүлүккө оор оруун шилип алган кижилер "оюн оя" чурттап шыдаас, эки хөг көрбөс, хойлу-дүрүмү сагыр болза эки дээр болалды илереткен. Чангыс-ла бодалы катаптап турар 5 строфадан тургустунган. Ынчангаш уза берген. "Иде харан эккен дээр сен" деп шүлүккө кудай-дө үзүңде ужа-тоңун, аш-чемниң ийиңиң алгаш-даа, чазылаар, негеттир, чалчыттынар улусту шүгүмчүлээш. Кудаларын, өгөнишкен оолду, кысты хүндүлөвезин бижээш.

Шынап-ла, ыңдыг таварылгалар амдыралда бо-ла дужуп кээр. Ынчалза-даа шүлүктө база-ла үстүндө шүлүктүн частырын катаптаан 4 строфада илереттинген бодалдар чангыс аай. Шүлүккө бодалды кыска болгаш тода кылдыр илереткен тудум, номчуштуг болур дээрин утпаза чогуур.

Лаа МОНГУШ. "Уургайлыг — чүдүлгем". 6 строфадан тургустунган. Нийти утказы билдинип турза-даа, шүлүк дүрүмүңе дүүшпөс чүүлдер барын кижилер өскөрү. Оон анык аңаа чугаага, кыйгырыга чок. Строфаларын аразында харылааа будалчак: бири, ийиги строфада Уурагылың бойдузун адала ажиллап таныштырып турар. Сөөлү үш строфада бири арынды бижип эгелээш. Сөөлү строфада "Уургайлыгың төөгүзүн билбемиз шин. Уулуттарың төөгүзүң салгал дамчаан" дээр. Салгалдамчаан ол төөгүңү автор бижээр турган болза.

Шүлүккө лириктиг маадырын сагыш-сеткил хөлзөткөш өскө кижилерин, номчукчуларын хөлзөдип кээр ужуруп.

Кызыл хоорайдан Александр ДУВАА 3 шүлүк чоруткан. Кыстыг болганында өөрүп, чассыбайгыга турса-каткан кий ажилы чамдык бидинмес одуруттар барындан парлааттымаан. "Частып

үнген чечек ышкаш, чараш эрөс өөренир сен". Чечек ышкаш өөренир бе?

"Чангыс кадай алыр дээштиң,

Чазыг кылган салымым-дыр.

Чараш төлдү чазар эвес,

Чассыг эжим салымым-дыр".

Утказы шуут бидинмес. Бо одуруттарда автор та кандыг бодалды илередиксээ?

Азиана САРЫГ-ХУУРАК-ТЫҢ "Хемчик хемчик" деп ажилында эң-не чөтпөс чүүл — аянжыга сагылаан. Оон аңгыда "Серменелген ак-көк хемчик, эзим шөл дег арга-тайгам" дээр одуруттарында чангыс-даа бижик демдээ салбаан, чуну чугаалаксап турары бидинмес. А бижик демдектер калдыг-даа бижилеп чугаага эң чугула болгай, ылангыш шүлүккө. Автор шүлүк бижириниң эң-не бөдүүн аргаларын, негелдизин, дүрүмнерин билбеси көстүп турар.

Тес-Хемнин Ак-Эриктен Седен ТАHOBTУҢ чечен сөстөрүн азы үлгөрдөмдарын "Шынын" арындык номчаан боор силер. Ол дээрге дыка харыскалгы ажил. Үлгөрдөмдар — аас чогаалын эң-не нарын жанры. Аажок ханы утканы дорт, чиге илередир. "Чуушкуну — ыдынга, чуларын — азынга, чурумуну — бодунга, чүдүлгени — Бурганынга" дээр сөстери чиге сөглөп турар-дыр. А бир чамдыктарын утказы арай чедир сөглеттимээш болгулаар.

Оон аңгыда "Кымыскак биле Эеремчик" деп баскызын чедир ажиллаар болза эки. А "Чыпак шары" деп баскызы С. Сурун-оолдун сураглыг "Ошкү биле Хуназын" катаптап берген аян бар. Кызылдан автор Мартын САНДАЙ-ООП база ол хевирлиг үлгөрдөмдар чоруткан, ол ажилдарын чечен чугаалар дээр. Чечен сөстөр дээр дээр ынанган чадаас. (Чечен чугаа дээрге шуут аңгы жанр-ла болгай). Оларнын аразында үндүрүп болгу дег чүүлдер

Россиянын Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның күрүнө университетиниң тыва дыл болгаш литература кафедрасынын улуг башкызы, чогаалчы Мария Күжүгет редакцияның дилээ-биле кылган. Моон мурунда база мындыг сайгарылгаларын чогаалчылар Салчак Молдурга, Сайлыкмаа Комбу олар кылган. Бижикчилер ыңдыг сайгарылгалардан өөренир ужуруп.

Бүдүн кыдырааш долу "шүлүктөрнү" редакцияже чорудуп туралар бар. Оон аңгыда хары утга 4-5 шүлүктөрнү чорудуп туралар база бар. А оларнын аразында солун арынга салгык дег шүлүк чок болтулаар-дыр. Шүлүккө ынак, аңаа соңуургалы күштүг, чангыс-даа шүлүк ному эртербиен номчул, оон өөренип чорур авторларны өздүдөз каракка илден, дораан өскерткени бээр. Ыңдыг кижилер өскерлеринден онзагай болуп, бодунун үнүн тып аар дээр кызып чорур кижилер-дыр.

Сайгарылга дээр бижикчилериниң мурундан өөрүп четтиргенисти М. А. Күжүгетке илереттишкан, үк чүдүлдү силерниң кичээлге илереттишкени, хүндүлдү номчулчу.

бар, чүтте шишир, эде-хере тыртар апар. А чангыс-классчыларга турса-каткан шүлүктү ужуражылга-кежээге чугаалап бээр болза, чок кижилерин аразында ажырбас, дээштиг болур. Чогуу солун, сеткүлдеривиске турса-каткып шүлүктүр парлап туруп бээривиске, нийти парлагыстың денеленге, хүндүлгениге таарышпас боор. Эш хуунун бодалдары дээрге эш хуунун бодалдары ышкаш.

Турса-каткып уткалыг шүлүктөр-ле хой: Александр Дувааның "Башкы утгамга", Дарый Монгуштун "Аалдары кезип чораш", Клара Чинмиттин "Чалбышталдыр чүрээ хып чор", Саяна Дембирелдин ачазыга шүлүк.

Клара ЧИНМИТТИН "Эзир-Кара — эки адым" деп шүлүккө чаа, онзагай бодал кырбээш, моон мурунда үнүп турган Эзир-Кара дугайында шүлүктөргө чок.

"Шынын" хоочун бижикчи, эвээш эвес чогаалдарын автору Самагалдай Моторк ТИРЧИНИН шүлүк-тери база бар болду. Оларнын соңуургал номчул бергеш, элээш будалчак одуруттар, сөстөр барын эскердим.

Өвүрден Сергей НОРБУНУ "Хандагайтын" деп шүлүккө чаа кыгычак одуруттар бар: "Дөрбөт, хакас, өске-даа чон чуртунгаштын. Дөрт-беш ай-даа чамастай бээр, Хандагайтын". Чуну канчал турар чон боор ол? Тодаргай эвес чорду. Бодалдар чедир илереттинмей артып турар хире.

Сүт-Хөлден Елена ОНДАРНИН "Амдырал" деп шүлүккө болгаш номчулчу-га дыка аар. Мында денелелер, түннелдер, тодара-дылгаларны хөндүп утказы чарт, тода эвес. Одуруттарда ажык үнөр саны база ден эвес.

"Шын" солунче чамдык өөреникчилер база ажилдарын чорудуп турар. Оларга чогаалдарын уруттар солуну "Сылдысчыгаш" чорудуп турарын сүмелекээр-дыр мен.

"Черни муң кижилер чардырган болза, муң бир дугаар кижилер чардырары белең болур. А бир эвес шүлүктү муң кижилер бижээр болза, муң бир дугаар кижилер бижээр нарын болгаш берге болур" дээр-ле чөп. Ынчангаш шүлүк бижирин дээр нарын болгаш харыскалгы херек. Бир дугаарында, төрөөн тыва дилысты эки өөренип, оон чараш, ханы уткаларын сеткил-сагыкымыс көрү сиңирип, улусчу аян-хөөн-биле бодалдарымыс чүглөп ап чорур болзувуса, чогаалдарымыс дээшлы бижик болур.

База бир кол чүүл — теория-биле чөсгеленири. Шүлүктү тургузуу, хевирлерин сайгарып өөренир эң-не ажил-тыр. Улут чогаалчыларын шүлүктөрнү номчул, сагыш-сеткил таалалын ап өөренир. Критиктиг ажилдар, сайгарылгалар, үнелелдер номчааш, кижилер билип алыр.

Шүлүккө бижик демдектерин шын салгыры — база бир кол чүүл. "Шынга" кээр турар шүлүктөрнү кол кезинде бижик демдектери салдырмаан, сөстөрнү шын бижиктегизинге күчүңгөй салбаан болуру хараандыг. Авторлар ол ажилды редакцияны ажилы-дыр деп болаар хевирлиг. Кижилер чогаалы төлү-биле домей үнелг. Ажык-төлүвүзү кым-бир кижилер берипкеш, оон ыңай улаштыр сен азыра дивес-ле болгай бис.

Чогууна шүлүк сеткилден үнүп турар, сеткилдерге дээр турар болза, аңаа кым-даа моондак болуп шыдаас. "Шынын" арынга үнген шүлүк бүрүзү бисти өртүп, сагыш-сеткилге хөлзөдүп турар болзун деп күзээр-дыр мен.

Мария КУЖУГЕТ.

АРТТЫҢ КЫРЫН КӨРҮП ОЛУР

Алдын-оол Мандыкович Монгуш. Ол ам бистин аравыска чок. Кара сагыштыг аарыг ону бистен чарып алган. Бо чус чылдың эгезинде, тодаргайлаарга, январь айың баштайгы нелдизин, ону бистер сөөлүгү орукче үдөп каан бис. Үдөлгө хой кижилер киришкен: эң чоок улусуздан аңгыда, дөргүл-терелдери, ха-дунмалары, эш-өөрү. Качылгандың ол кара хүнери мөчөөн кижилер өг-бүзелинге, ажи-төлүңге, чок төрелдеринге каян кезээде утунмас болуп арттар.

Алдын-оол Мандыковичи мен эки билер, эки таныыр мен. Оон-биле чок эдержип чорувус. Чүге дээрге ол мээң төл күдүм, а кадайын Светлана Самбуеваның чангыскалсакчы чоран кижилер бистер ону кончу төлөпчиг мөзү-бүдүштүг кижилер деп билер бис. Ол каа-даа чораша, эш-өөрү-рек, дузаарга, хүндүлөчөл, биче сеткилдиг чанын салбайн чоран.

Томсктин эмчи институтун дооксан, нийти аарыглар эмнээр дээди эртемниң эмчи апаргаш безин улуг туразын көргүзүп, көөргөттинген хевирлиг хөрөөн соктап чор-

баан. Харын-даа кайнаар-даа ажилдап чорудуптарга, ак сеткилдин болгаш бедик мергежилдин көргүзүп, чоңууга бараан болуп келген. Оон ажилыңа бердингенин, шингээдип алганы мергежил-лик болгаш ханы бириин аарыг кижилер билер. Ша-кынды төлөпчиг чоруу дээр олар ону аажок хүндүлээрлер. Институт дооксан соонда Алдын-оол Монгуш Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем ко-жуунарынга ажилдаан. Хой чылдарда ажилдааш, бүтү бил-лик-мергежилни, энергияны, арга-дуржулганы аарыг кижилерин эмнээринге бүрүн бараалгаткан. Ол чус-чус кижилериниң калдыкы эмнелер. Кара сагыштыг аарыгга таварышкан, кайгамчык салым-чаянныг эмчи Алдын-оол Монгуштун ачазында сепил үнген кижилер өөрүп четтиргенин өндүр чаагай сөстөрүн ам-даа чугаалап оларлар. Шынап-ла, экирти эмнеп каан эмчизин кым уттур боор.

Алдын-оол Мандыкович чүтте эмчи эвес, а шырдыраа бирги разрядчы (делегей чемпиону шахматист М. Даль-биле хайым кылдыр ойнаан

чоран), шүлүкчү чоран. А бир эвес шыдыраалаш одуруттар болза, бүтү чүе утундурга бээр. Ол бурунгу оонга ынаар бердинген. Оон шүлүктери кожуун, республика солундарына, чечен чогаал сеткүлдеринге парлааттып келген. А оон аңгыда ол спорттук өске-даа хевирлерин аажок соңуургаар. Республика чергелиг хостуг хүрөш, шыдыраа, тыва хүрөш маргылаалары болур хүннере

Кызылга 60-ла чедип кээр турду.

"Эки кижилер эртежик "агтаналар", оозу кончу хомуданчыг чүе-дир ийин" деп анык кижилерин сөөлүгү орукче үдөп тура, чамдык улустун чугаалажы бээрин сөөлүгү үеде дыңнап чор мен. Алдын-оол Мандыковичиң калдыг кыргын дээр боор. Адак-бышкаа чийк, аныаксыды көстүр кижиле болгай. Хайлыг аарыгга таварышпаан болза, ам-даа бистин аравыска чурттап олбас бе?

Оо, ам канчаар, оон салым ыңдып болганы ол ыйнаан. Аарыгга туттура бергеш, эки кижилер болгаш ол бодунун байдалын эки билеп, кайы өйдө "кызыл-дустай" бээрин эндейки турган ышкаш чор-

жук. Ол бир катап эрткен чылдың төңчүзүнде уруттарың аазы, кадайы Мария Сергеевнага мында дээр болду: "Бо чус чылды чурттап эрткеш, чаа чус чылды уткуп аар мен. А оон соонда кыштын соонда сен дүвүрдир, тууредир боор мен". Бо чугаа-биле оон чок аларган хүнү колдунда дүгүлүп турар. "Угааның улустар удуй бээр хүнүн эн-девес" деп чугаада мерген утка бар-дыр. Ону калган күдээниң үстүндө чугаазы херечилеп тур ышкаш.

Алдын-оол Мандыкович шүлүк чогадыр кижилер үстүндө бижидим. Ол шынап-ла, элээш хой шүлүктөрнүн автору. Оон шүлүк бижириниң аяны, уг-шын, тургузуу онзагай, өскөлгө домей-лешес. Чырык өртемчеден чарлыг чорудурун бүдүзүндө ол дараазында шүлүктү арттырып каан.

Алды хонгаш чедип кээр мен.

Арттың кырын көрүп олур.

Алды хонгаш ажа берзе.

Аарыдан өлгөн дээр сен.

Бедүн сөстү мөгейимни маңа доозуп каайн.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

Кызыл хоорай.

Сөөлүгү шакта

• РФ-тин Чазаның Даргазы М. Касьянов Канаданың Ганновер хоорайда делегей ярмарказынын ажилышкынынга чүе чугаалааш, чурттар аразынын харылзааларын быжылгаарын оон учурдузанын бедии-биле үнелээш. М. Касьянов оон чанын оор, Швециянын премьер-министри-биле ужуражып, чугаалажышкынынын кылдыр.

• Великобританиянын кадын хааны Елизавет II төрүтүнгениниң 75 чыл юбилейин демдеглээш. Хаан, улуг байырпалын чангыгып калганын өзүгаар, бодунуң чок кижилериниң аразында бөдүүн өзү-биле э

